

ХАРКОВЕНКО

Роман

кандидат історичних наук,
завідувач науково-дослідного
відділу інноваційних технологій та
популяризації культури
Українського центру
культурних досліджень
kredo3@ukr.net
(м. Київ)

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ГРУЗІЇ

У статті розглядаються та аналізуються особливості охорони пам'яток культурної спадщини Грузії. Здійснено історичний огляд формування культурної спадщини, принципів державного управління у пам'яткоохоронній галузі, а також розвитку туристичної інфраструктури вказаної країни. Виокремлено національні та міжнародні особливості охорони, збереження й використання пам'яток культурної спадщини Грузії.

Методологія дослідження ґрунтується на системі теоретичних принципів (системності, історизму, об'єктивності тощо), логічних прийомів (аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія, гіпотеза тощо) та конкретних засобів дослідження, що дали змогу висвітлити особливості у сфері охорони пам'яток культурної спадщини Грузії.

Основними результатами дослідження є вивчення, аналіз, узагальнення та систематизація основ охорони, збереження й використання пам'яток культурної спадщини Грузії.

Наукова новизна результатів дослідження статті полягає в здійсненні аналізу історичного аспекту формування культурної спадщини Грузії.

Висновки та конкретні пропозиції автора: сьогодні у світі відпрацьований досить дієвий механізм зі збереження культурної спадщини. Велика роль, безумовно, належить міжнародним пам'яткоохоронним організаціям, проте основна робота щодо охорони пам'яток належить все-таки національним органам охорони культурної спадщини конкретних держав, що ми бачимо на прикладі Грузії.

Культурна спадщина Грузії є невід'ємною частиною світового культурного надбання. Її збереження і примноження належить до

пріоритетних напрямів державної політики Грузії у сфері культури. Для вказаної країни характерна тенденція постійного зростання туризму.

Грузія – країна стародавньої культури з багатим історичним минулим, величезною кількістю пам'яток та природною різноманітністю. Усі ці риси роблять її привабливою з туристичної точки зору. А вдала державна політика в поєднанні з конкретними кроками Уряду Грузії створюють всі належні умови для розвитку туризму в країні, і з кожним роком приваблюючи все більшу кількість туристів не лише з регіону, а й з усього світу. Це є наслідком ефективної державної політики в галузі розвитку туризму в країні та популяризації своєї культурної спадщини на міжнародній арені. Завдяки цьому в майбутньому Грузія може увійти до числа провідних туристичних країн світу.

Ключові слова: охорона культурної спадщини, об'єкт культурної спадщини, пам'ятка.

HISTORICAL ASPECT OF THE FORMATION OF GEORGIA'S CULTURAL HERITAGE

The article considers and analyzes the features of protection of cultural heritage of Georgia. A historical review of the formation of cultural heritage, the principles of public administration in the field of monument protection, as well as the development of tourist infrastructure of the country were committed. The national and international features of protection, preservation and use of cultural heritage monuments in Georgia are highlighted.

The research methodology is based on a system of theoretical principles (systematic, historicism, objectivity, etc.), logical methods (analysis and synthesis, induction and deduction, analogy, hypothesis, etc.) and specific research tools that allow highlighting features in the field of monument protection cultural heritage of Georgia.

The main results of the study are the study, analysis, generalization and systematization of the basics of protection, preservation and use of cultural heritage sites in Georgia.

The scientific novelty of the results of the research of the article is the analysis of the historical aspect of the formation of the cultural heritage of Georgia.

Conclusions and specific propositions of the author: today in the world there is a very effective mechanism for preserving cultural heritage. Of course, international monument protection organizations have a big role to play, but the main work on the protection of monuments still belongs to the national organizations for the protection of cultural heritage of specific states, as we see in the example of Georgia.

Georgia's cultural heritage is an integral part of the world's cultural heritage. Its preservation and increase is one of the priorities of Georgia's state policy in the field of culture. This country is characterized by a trend of steady growth of tourism.

Georgia is a country of ancient culture with a rich historical past, a huge number of monuments and natural diversity. All these features make it attractive from a tourist point of view. And the successful state policy in combination with concrete

steps of the Government of Georgia create all appropriate conditions for the development of tourism in the country, attracting more and more tourists not only from the region but also from around the world. This is a consequence of an effective state policy in the field of tourism development in the country and the promotion of its cultural heritage in the international arena. Due to this, in the future Georgia may become one of the leading tourist countries in the world.

Key words: *protection of cultural heritage, object of cultural heritage, monument.*

Культурна спадщина Грузії є невід'ємною частиною світового культурного надбання. Її збереження і примноження належить до пріоритетних напрямів державної політики Грузії у сфері культури.

Грузинський народ – один з найдавніших на теренах СНД, має давні традиції державотворення. Вже у VI ст. до н. е. на території сучасної Західної Грузії виникло Колхідське царство, а в Східній Грузії у IV ст. до н. е. постало Картлійське царство (Іберія). Важливим фактором становлення грузинського етносу і державності стало введення християнства: в IV ст. н. е. – в Картлійському царстві, а в VI ст. в Лазьському царстві (Колхіда), а також створення грузинської писемності (не пізніше V ст.). У VI – на початку X ст. територія Грузії перебувала під владою перської династії Сасанідів, Візантії та Арабського халіфату [1].

Усі князівства Східної і Західної Грузії в одну централізовану державу об'єднав цар Баграт III (975–1014), представник династії Багратидів. Тбілісі залишався під владою Арабського халіфату до 1122 р., коли його звільнив Давид Будівник (1089–1125). Найвищого розквіту Грузія досягла в період правління цариці Тамари (1184–1213). У цей же період практично завершилось формування грузинського етносу, були також встановлені зв'язки з Київською Руссю, Західною Європою, Сходом. В період правління Тамари Грузія була поліетнічною країною, що охоплювала і вірмен, і різні мусульманські народи. Сучасну назву «Сакартвело» для означення своєї країни грузини почали використовувати у XIV ст., коли знову об'єднались Східна Грузія (Картлі) і Західна (Імеретія), адже у 30–40-ві роки XIII ст. Грузія потрапила в залежність від Золотої Орди, незалежність зберегла лише Імеретія зі столицею Кутаїсі.

Остаточно «добив» Грузію Тамерлан (Тимур) у 1386 і 1403 рр. Останнім царем об'єднаної Грузії був Олександр I (1412–1443), за правління його синів Грузія була поділена на кілька князівств – Картлі, Кахетію та Імеретію [1].

Ще здавна грузинські ремісники досягли високої майстерності в мистецтві обробітку металів. Вироби із золота, срібла та бронзи, знайдені в похованнях, датуються II і I тис. до н. е. Впродовж X–XIII ст. грузинські майстри створили унікальні зразки ювелірного мистецтва з емалі: ікони, розп'яття, прикраси.

Монголо-татарське нашествя та вторгнення протягом XIV–XV ст. інших тюрко-монгольських завойовників завдали найтяжчих збитків високорозвиненій, з багатовіковими традиціями культури народів Кавказу, поклали початок тривалій смузі її занепаду [2]. Найгірші наслідки вторгнень загарбників виявилися для культур Вірменії й Грузії, де масового знищення зазнали найцінніші витвори писемності, мистецтва і культурної спадщини. У Грузії зусилля діячів культури і всієї нації були спрямовані на збереження культурної спадщини й традицій від їхнього повного знищення загарбниками.

У XVI–XVIII ст. Грузія поперемінно перебувала під владою Оттоманської Порту та Ірану. Так, за мирним договором 1555 р. між іранським шахом і турецьким султаном Сулейманом I Кануні Імеретинське царство, Гурійське і Мінгрельське князівства, західна частина південногрузинської області Самцхе-Саатабаго і Західна Вірменія перейшли до Османської імперії, а Східна Грузія (Картлі і Кахетія), східна частина Самцхе, Східна Вірменія, Шеки, Ширван і Карабах – до складу Ірану. Боролися за Закавказзя й кримські хани [3].

Останню спробу створити багатонаціональну Грузинську державу здійснив цар Іраклій II у другій половині XVIII ст., але цього разу завадила вже Російська імперія. У 1783 р. Росія і Східна Грузія (Картлійсько-Кахетинське царство), а точніше російська імператриця Катерина II і грузинський цар Іраклій II уклали Георгіївський або «Дружній договір», за яким Росія встановлювала свій протекторат над Картлійсько-Кахетинським царством. У 1801 р. Росія анулювала Георгіївський трактат і анексувала Східну Грузію (це

сталося після того, як 1800 р. помер останній представник династії Багратидів Георгій XII).

У 1810 р. Імеретинське царство, 1829 р. Аджарія, 1857 р. Гурія, 1858 р. Мінгрелія і 1864 р. Сванетія були анексовані Росією. Цьому процесові особливо посприяли перемоги Росії в російсько-перських (1804–1813 і 1826–1828 рр.) і російсько-турецьких (1806–1812 і 1828–1829 рр.) війнах. Насамкінець в результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. до Росії увійшли Південно-Західна Грузія і порти Поті й Батумі [4].

На території колишньої Грузії російська влада утворила Тифліську і Кутаїську губернії. У такому стані Грузія перебувала до листопада 1917 р., коли до влади прийшли грузинські меншовики. У 1918 р. в Грузію були введені німецькі і турецькі війська. 26 травня 1918 р. Грузія за підтримки Німеччини проголосила незалежність й утворення Грузинської демократичної республіки. Від кінця 1918 р. до липня 1920 р. на території Грузії перебували англійські війська і саме у цей період, а точніше у січні 1920 р. країни Антанти визнали де-факто незалежність Грузії [1]. Проте, вже 25 лютого 1921 р. внаслідок повстання більшовиків, підтриманого Червоною армією, в Грузії було проголошено радянську владу і створено Грузинську СРР, що від березня 1922 р. до грудня 1936 р. входила до складу Закавказької Федерації, яка, в свою чергу, у грудні 1922 р. увійшла до складу СРСР. З грудня 1936 р. Грузія перебувала у складі СРСР як союзна республіка.

У 1970-х роках в радянській Грузії поширився дисидентський рух, в другій половині 1980-х років в республіці розпочався процес національно-державного відродження, що стрімко прискорився після того, як 9 квітня 1989 р. масова демонстрація в Тбілісі була розстріляна радянськими військами. У жовтні 1990 р. в Грузії були проведені перші в СРСР вільні парламентські вибори на багатопартійній основі [2].

У березні 1991 р. було проведено всегрузинський референдум, 93 % учасників якого висловилися за відновлення державної незалежності Грузії.

Грузія – країна стародавньої культури з величезною кількістю пам'яток. Головні архітектурні пам'ятки, що збереглися, – переважно церкви і монастирі. Статус об'єкта Всесвітньої культурної спадщини отримав музей-заповідник у Мцхеті, де збереглися рештки укріплених кварталів і могильників доби Картлійського царства (початок I тис. до н. е. – XV ст.). Класичними зразками грузинської архітектури є місто-фортеця Уджарма (V ст.) і храми в Картлі (V–VI ст.). Чимало чудових храмів збереглося в Абхазії (Піцундський – X ст., Бедійський – XI ст. тощо).

Міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) знайомить людство з культурою інших країн і народів. Для цієї мети найбільш цінні пам'ятки культурної спадщини кожної країни заносяться до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [1].

Світова спадщина (замки, палаци, церкви), утворена цими пам'ятками, визнається загальнолюдською цінністю й охороняється міжнародним співтовариством. Це приносить користь державам, на території яких знаходяться пам'ятки ЮНЕСКО. Надходять кошти на охорону, реставрацію, розвиток, залучаються туристи.

У 1972 р. ЮНЕСКО прийняла Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (вступила в силу в 1975 р.) Майже щороку Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО проводить сесії, на яких присуджується «статус об'єкта всесвітньої спадщини» [1].

Грузія ратифікувала вказану конвенцію 4 листопада 1992 р. Перші об'єкти, що знаходяться на території Грузії були занесені до списку в 1994 році на 18-й сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Грузії занесено 3 об'єкти культурної спадщини, це становить 0,3% від загального числа (одна тисяча сто двадцять один об'єкт станом на 2020 рік). Всі об'єкти включені до зазначеного списку за культурними критеріями.

Отже, розглянемо пам'ятки Грузії, які занесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО:

1. Історичні пам'ятки Мцхеті, першої столиці Грузії. До об'єкту входять історичні церкви Мцхеті, які є зразками релігійної архітектури Кавказу епохи середньовіччя.

2. Храм Баграта – зведений в Кутаїсі в правління Баграта III як головний собор його єдиного Грузинського королівства та освячений на честь Успіння Богородиці в 1003 році. Величний за розмірами і пропорціями храм став принципово новим словом в історії закавказького зодчества, був пишно прикрашений різьбленням і мозаїками й відігравав виняткову роль у середньовічній історії Грузії. Зокрема, саме тут був коронований Давид IV Будівельник.

3. Гелатський монастир – заснований царем Давидом IV в 1106 році, який став його усипальною. Соборна церква будувалась до 1125 р. і ще п'ять років прикрашалась мозаїкою, яка вважається найкращою в усьому Закавказзі. В той час монастир був місцем перебування Гелатської академії, члени якої цікавились давньогрецькою філософією [2].

В XIII ст. до монастирського ансамблю додалися церкви св. Миколая і св. Георгія, а також триярусна дзвіниця. Опис стін різних періодів грузинської історії: з XII по XVIII ст; особливо примітні портрети венеційських осіб.

Крім того, станом на 2020 рік, 16 об'єктів на території Грузії перебувають в числі кандидатів на включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [2].

Необхідно зазначити, що Храм Баграта і Гелатський монастир з 2010 року перебувають у Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, яка перебуває під загрозою, а історичні пам'ятки Мцхеті в 2009–2016 рр. знаходилися в означеному списку.

Станом на 2020 рік занесених об'єктів з Основного або Попереднього списків всесвітньої спадщини ЮНЕСКО в Грузії немає [2].

В Грузії облік та охорону пам'яток культурної спадщини здійснює Національне агентство з питань збереження культурної спадщини Грузії,

засноване в 2008 році. До об'єктів культурної спадщини належать нерухомі (археологічні, історичні, архітектурні пам'ятки, пам'ятки містобудування та ландшафтної архітектури тощо), рухомі й нематеріальні об'єкти.

Облік і реєстрацію пам'яток культурної спадщини проводить Міністерство культури та охорони пам'яток Грузії, а перелік об'єктів ведуть органи місцевого самоврядування (служби архітектури) або саме вказане міністерство.

Необхідно зазначити, що для Грузії важливим є запозичення міжнародного досвіду із збереження культурної спадщини в умовах ведення бойових дій. На сьогоднішній день це надзвичайно важливе завдання, зокрема й для становлення Грузії як сильної незалежної держави. Проте, на жаль, у цій сфері накопичилося багато проблем, які потребують нагального вирішення [5].

Проте, перш, ніж апелювати до міжнародного законодавства з охорони спадщини, Грузії потрібно самій почати захищати свої культурні цінності. Важливим є ратифікація II Протоколу Гаазької конвенції, який дає можливість запустити посилений захист певних культурних об'єктів. Посилений захист надають об'єктам, які захищаються за національним законодавством. І не буде запитань про те, чи адекватно Грузія сама захищає ці об'єкти. На цьому побудовано міжнародне гуманітарне право. Захист і збереження культурної спадщини, згідно з міжнародним правом, починається в мирний час. Грузія вносила зміни до свого кримінального законодавства відповідно до міжнародного права. У них є спеціальний розділ – злочини проти культури, які скоєні у збройних конфліктах. Грузія прийняла ці зміни в 2007 році, ще до конфлікту з Російською Федерацією. Тобто, це нормально, що держава допрацьовує та вдосконалює своє законодавство [6].

Для покращення існуючої ситуації необхідно повною мірою впроваджувати напрацьовані рекомендації міжнародних та національних експертів [7].

Серед сучасних європейських ініціатив, що підкреслюють важливість інвестицій в культуру, важлива роль належить програмі Європейської Комісії «Креативна Європа» як одному із найбільших проектів культурно-

гуманітарного спрямування, що надає великі можливості для розвитку культурного та креативного секторів у країнах – членах Європейського союзу. Розрахована на 2014–2020 рр. програма є рамковим документом, що передбачає реалізацію мистецьких проектів країн Європи, а також участь держав-учасниць Східного Партнерства (Молдови, Грузії, Туреччини, України). Це дає змогу Грузії претендувати на грантові ресурси та фінансувати спільні з європейськими партнерами культурні, пам'яткоохоронні та інші проекти [8].

Необхідно зазначити, що Грузія активно працює з міжнародними партнерами і колегами у сфері охорони культурної спадщини, серед яких і Україна. Так, у цьому контексті заслуговує на увагу програма у рамках проекту Дорожньої карти – «Культура 2025. Довгострокова національна культурна стратегія», над розробкою якої працює Міністерство культури та інформаційної політики України за підтримки вітчизняних та європейських консультантів із Естонії та Грузії [9]. Важливо, що вказана культурна стратегія направлена на вирішення не тільки національних, а й регіональних і місцевих проблем із обов'язковим залученням до процесу її розробки ключових партнерів (міністерств, регіональних і місцевих органів влади, а також неурядового сектору). Щоб уникнути створення документа, який може швидко втратити актуальність та для того, щоб означена культурна стратегія відповідала викликам часу, планується її постійне оновлення та модернізація [10].

Роль міжнародного туризму постійно зростає, стаючи невід'ємною складовою частиною економічного розвитку тієї чи іншої держави. Туристична індустрія – один із найбільш динамічних видів економічної діяльності, що забезпечує державам високі позиції на міжнародній арені.

Із початком XXI ст. туризм став однією з найприбутковіших галузей світової економіки. На нього припадає близько 10 % виробленого у світі валового продукту та 30 % світової торгівлі послугами. За оцінками Всесвітньої туристичної організації (UNTWO), ще наприкінці 2000 р. туризм зайняв перше

місце серед галузей світового господарського комплексу за обсягом експорту товарів і послуг [11]. Становлення туризму як окремої галузі економіки відіграло важливу роль у розвитку тих країн, де він став однією з основних статей доходів до національного бюджету. Такою є Грузія, у якій зростаюча роль на початку XXI ст. туристичної індустрії стала важливим фактором її розвитку, економічного піднесення та лідерства в регіоні.

Сучасна індустрія туризму є однією з найбільш прибуткових і динамічних галузей світового господарства. Туризм є однією з основних експортних галузей Грузії й приносить значні прибутки в державну казну. Туристична галузь дає змогу також створити значну кількість робочих місць (особливо на периферії, де вони найбільш потрібні). Зростання туризму також стимулює розвиток бізнесу в багатьох суміжних секторах економіки, зокрема таких, як сільське господарство, транспортні послуги, у секторі комунікацій тощо [12].

Грузія проводить активну стратегію розвитку туризму, яка повинна допомогти перетворити країну на привабливу й популярну, із погляду туристів. Для цього створено національний план розвитку туризму та залучення інвестицій, у якому встановлено цілі та завдання, а також розроблено способи їх досягнення. Уряд Грузії здійснив кроки із залучення іноземних інвестицій у туризм країни.

Помітним успіхом у цій сфері вважають виділення ЄС коштів на розвиток туризму в Грузії. Саме за підтримки ЄС та уряду Австрії в Грузії розпочато реалізацію проекту з розвитку туристичного сектору, бюджет якого складає 900 000 євро. Ціль його полягає в розвитку туризму на регіональному рівні, а також у покращенні законодавчої бази у сфері туризму [13]. Особливу увагу приділено популяризації країни у світі. Зокрема, Адміністрацією туризму Грузії в поточному році виділено близько 10 млн. ларі (приблизно 6 млн. дол.). Така значна сума пояснюється тим, що реклама в ЗМІ коштує досить дорого [14].

Серед інших вжитих заходів необхідно виокремити лібералізацію податкової системи країни, а також спрощення дозвільних та інших адміністративних процедур. Навіть у важких економічних умовах, що стали

результатом глобальної фінансової кризи, максимум зусиль присвячено розвитку інфраструктури туризму в країні. У цьому напрямі залучаються значні інвестиції в будівництво доріг, аеропортів, залізниць, морських портів, курортів і туристичних об'єктів, які повинні допомогти в освоєнні стратегічного становища країни та залучення іноземних інвестицій.

Для Грузії характерна тенденція постійного зростання туризму. Грузія збільшує щорічні туристичні рекламні кампанії в тих країнах, звідки високий потенціал залучення туристів, зокрема в Білорусі, Україні, Польщі, Ізраїлі, країнах Балтії [15]. Зокрема, потрібно виділити те, що, крім громадян сусідніх країн, серед прибулих до Грузії туристів найбільше мешканців Німеччини, США, Великої Британії та Франції. Варто зазначити, що, за оцінками Всесвітньої туристичної організації, Грузія є країною зі стрімким зростанням темпів притоку іноземних туристів. Це веде до стрімкого розвитку інфраструктури та сфери обслуговування, що, зі свого боку, сприяє створенню нових робочих місць.

Грузія – країна з багатим історичним минулим, культурною спадщиною та природною різноманітністю. Усі ці риси роблять її привабливою з туристичної точки зору. А вдала державна політика в поєднанні з конкретними кроками Уряду Грузії створюють всі належні умови для розвитку туризму в країні, і з кожним роком приваблюючи все більшу кількість туристів не лише з регіону, а й з усього світу. Це є наслідком ефективної державної політики в галузі розвитку туризму в країні та популяризації своєї культурної спадщини на міжнародній арені. Завдяки цьому в майбутньому Грузія може увійти до числа провідних туристичних країн світу.

Список використаних джерел та літератури

1. Утко Е. В., Шуміхіна О. В. Скарби людства. Всі 962 пам'ятки Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Москва: Ексмо, 208 с.
2. Поточний архів Міністерства культури та інформаційної політики України.
3. Законодавчі акти та офіційні нормативні документи.
4. Інформаційні та аналітичні матеріали, розміщені в мережі Інтернет.

5. Прокопенко Л., Гевель К. Досвід державного управління у сфері збереження культурної спадщини в країнах ЄС / Л. Прокопенко, К. Гевель [Електронний ресурс]. URL: [http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_01\(12\)/12pllksk.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/vidavnictvo/2012/2012_01(12)/12pllksk.pdf).
6. Аналіз стану збереження культурної спадщини в Україні [Електронний ресурс]. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2113/analiz-stanu-zberezhenja-kulturnoji-spadschynu-v-ukrajini.html>.
7. Бусол К. Юрист: Україна не виробила механізмів культурної спадщини / К. Бусол [Електронний ресурс]. URL: http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/01/352259_yurist_ukraina_virobila.html.
8. Основні правові інструменти захисту культурних цінностей на окупованих територіях – Гаазька конвенція і моніторингова місія ЮНЕСКО – урядовці, експерти [Електронний ресурс]. URL: <http://uacrisis.org/ua/44422-unesko>.
9. Мінкультури презентує проект Дорожньої карти – «Культура 2025. Довгострокова національна культурна стратегія» // Офіційний сайт Міністерства культури України [Електронний ресурс]. URL: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/376119>.
10. Місія та стратегія [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://menr.gov.ua/content/misiya-ta-strategiya.html>. Міністерство екології та природних ресурсів України.
11. UNWTO World Tourism Barometer. April 2010 [Elektronic resource]. URL: http://www.unwto.org/facts/eng/pdf/barometer/UNWTO_Barom10_update_april_en_excerpt.pdf.
12. Метревели М. Современное состояние и перспективы развития туризма в Грузии: автореф. дис. ... д-ра экон. наук / М. Метревели. Тбилиси, 2002. 42 с.
13. Евросоюз выделил Грузии 900 тысяч евро на развитие туризма [Электронный ресурс]. URL: <http://dagestan.kavkaz-uzel.ru/articles/200973/>.
14. Дональд Трамп инвестирует \$ 250 млн. в инфраструктуру Грузии [Электронный ресурс]. URL: <http://potok.ua/buznes-ekonomuka/26332-donald-tramp-investiruet-250-mln-v-infrastrukturu-gruzii.html>.
15. Новая статистика туризма Грузии [Электронный ресурс]. URL: <http://bizzone.info/articles/1339437168.php>.

References

1. Utko E. V., Shumikhina O. V. (2011). *Treasures of mankind. All 962 UNESCO World Heritage Sites*. Moscow: Exmo, 2011, 208 p. [in Russian].
2. *Current archive of the Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine*. [in Ukrainian].
3. *Legislation and official regulations*. [in Georgian].
4. *Information and analytical materials posted on the Internet*.

5. Prokopenko L., Hevel K. *Experience of public administration in the field of cultural heritage preservation in EU countries* / L. Prokopenko, K. Hevel [Electronic resource]. Access mode: [http://www.dbuapa.dp.ua/-vidavnictvo/2012/2012_01\(12\)/12p1lksk.pdf](http://www.dbuapa.dp.ua/-vidavnictvo/2012/2012_01(12)/12p1lksk.pdf). [in Ukrainian].

6. *Analysis of the state of preservation of cultural heritage in Ukraine* [Electronic resource]. Access mode: <http://www.jewishheritage.org.ua/-ua/2113/analiz-stanu-zberezhenja-kulturnoji-spadschyny-v-ukrajini.html>. [in Ukrainian].

7. Busol K. *Lawyer: Ukraine has not developed mechanisms of cultural heritage* / K. Busol [Electronic resource]. Access mode: http://ukr.lb.ua/culture/2016/12/01/352259_yurist_ukraina_virobila.html. [in Ukrainian].

8. *The main legal instruments for the protection of cultural property in the occupied territories – The Hague Convention and the monitoring mission UNESCO – government officials, experts* [Electronic resource]. Access mode: <http://uacrisis.org/ua/44422-unesko>. [in Ukrainian].

9. *The Ministry of Culture presents the draft Road Map – «Culture 2025. Long-term national cultural strategy»* // Official site of the Ministry of Culture of Ukraine [Electronic resource]. Access mode: <http://mincult.kmu.gov.ua/mincult/uk/publish/article/376119>. [in Ukrainian].

10. *Mission and strategy* [Electronic resource]. Access mode: <https://menr.gov.ua/content/misiya-ta-strategiya.html>. Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine. [in Ukrainian].

11. *UNWTO World Tourism Barometer. April 2010* [Elektronik resourse]. Mode of access: http://www.unwto.org/facts/eng/pdf/barometer/UNWTO_Barom10_update_april_en_excerpt.pdf. [in Georgian].

12. Metreveli M. *The current state and prospects of tourism in Georgia: author. dis. ... Dr. Econ. Sciences* / M. Metreveli. Tbilisi, 2002. 42 p. [in Georgian].

13. *The European Union has allocated 900,000 euros to Georgia for tourism development* [Electronic resource]. Access mode: <http://dagestan.kavkaz-uzel.ru/articles/200973/>. [in Georgian].

14. *Donald Trump is investing \$ 250 million in Georgia's infrastructure* [Electronic resource]. Access mode: <http://potok.ua/buznes-ekonomuka/26332-donald-tramp-investiruet-250-mln-v-infrastrukturu-gruzii.html>. [in Georgian].

15. *New statistics of tourism of Georgia* [Electronic resource]. Access mode: <http://bizzone.info/articles/1339437168.php>. [in Georgian].

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., професор
Уткін О.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 11.11.2020 р.